धात्वर्थविचारः

रामचन्द्रः कण्डेलः (विद्यावारिधिः)

सहप्राध्यापकः, कालिकासंस्कृतविद्यापीठम्

ramchandrakandl@gmail.com

शोधसारः

यद्यपि शब्दा व्युत्पन्ना अव्युत्पन्नाश्च भवन्ति । तथापि निरुक्तकारो यास्क नाम च धातुजमाह निरुक्ते । अतः सर्वेषां शब्दानां मूलं धातुरेव । एतदेव वस्तुतत्त्वं विचार्य वैयाकरणकौण्डभट्टः स्वकीयग्रन्थे वैयाकरणभूषणसारे आदौ धात्वर्थनिरूपणं कृतवान् । नव्यवैयाकरणनागेशेनाऽपि स्वकीये परमलघुमञ्जूषादिग्रन्थेषु धात्वर्थविवेचनं प्रदर्शितम् । मीमांसकाश्च धात्वर्थविवेचनं कृतवन्तः । धात्वर्थस्य प्राथम्यन्तु निश्चितमेव तथापि विदुषां मतानि बहूनि सन्ति । कौण्डभट्टो धातोरर्थौ फलव्यापारौ स्वीकरोति । अत एव एकवृन्तफलद्वयन्यायेन फले व्यापारे च धातूनां पृथक्–पृथक् शक्तिरिति सिद्ध्यति । नागेशस्तु फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्ने फले च धातुनां शक्तिः । कर्तृकर्मार्थकतत्प्रत्ययसमभिव्याहरश्च तत्तदबोधे नियामको भवतीति । निष्कर्षस्तु फले व्यापारे च धातोः खण्डशः शक्तिरिति प्राचीनमतमेव ज्यायः । तिङन्तवाच्या क्रिया साध्या भवति । घञन्तदिवाच्या क्रिया सिद्धा । नैयायिकमते फलव्यापारौ द्वावपि धात्वार्थौ, कृतिराख्यातार्थः अनुकूलत्वमाश्रयत्वञ्च संसर्गावाकाङ्क्षाभाष्यौ प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधः । मीमांसकमते फलं धात्वर्थः, कर्ता च आक्षेपलभ्यो भवति । मण्डनमिश्रादिमीमांसकैर्विद्वद्भिर्व्यापारस्य प्राधान्यमङ्गीकृतम् । परन्तु प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यसंरक्षणाय व्यापारस्य आख्यातार्थत्वं स्वीकृतम् । अतो न साधुत्वमात्रार्थकं व्याकरणशास्त्रमस्ति परन्तु अर्थविशेषपुरस्कारेणैव व्याकरणशास्त्रस्य साधुत्वसम्पादकत्वमस्तीति न तिङो व्यापारार्थकत्वमिति च ।

शब्दकुञ्जी

आख्यातम्, आश्रयः, व्यापारः, शक्तिः, शाब्दबोधः, साध्यः, सिद्धः ।

विषयप्रवेशः

भाष्ये शब्दानुशासनविषये पतञ्जलिना लक्ष्यलक्षणं व्याकरणमुक्तम् । लक्षणं सूत्रं लक्ष्यः शब्दः । प्रक्रियाग्रन्थे शब्दप्रक्रियाया एव प्राधान्यं भवति । व्याकरणस्य दार्शनिकग्रन्थे लाक्षणिकग्रन्थे चार्थस्य चिन्तनं क्रियते । तस्मात् विदुषां समाजे अर्थस्यैव महङ्खवं प्रदश्र्यते । शब्दार्थयोः नित्यसम्बन्ध उभयोर्महङ्खवञ्च । तस्मादधुना शब्दप्रक्रियां विहाय धातोरर्थचिन्तनं क्रियते । प्रकृतेर्वा प्रत्ययस्य वा अर्थस्य स•तिः कास्तीति चिन्ता सर्वत्रैव भवति । सम्प्रति धातोरर्थे फलस्य व्यापारस्य प्रत्ययानामनेकेषां विदुषां मतान्युपस्थाप्य समाधानं क्रियते ।

शोधकार्यस्य समस्योद्देश्यञ्च

सर्वे वैयाकरणाः पठन्ति, पाठयन्ति लिखिन्ति च । लेखा बहवो भवन्ति । कोऽपि लेखक एकं विषयमवलम्ब्य वर्णनं विवेचनं वा करोति । धात्वर्थविषये वैयाकरणानां मतानि विविच्य अनुसन्धानस्यावश्यकतैव समस्या एताः सन्ति ।

१.धात्वर्थविषये वैयाकरणानां मतानि कानि सन्ति ?

२. धात्वर्थविषये के के ग्रन्था सन्ति ?

३. वैयाकरणानां धात्वर्थविषये कीदृशो निष्कर्षोऽस्ति ?

वैयाकरणमूर्धन्यानां शाकटायन–कौण्डभट्ट–नागेशादीनां मतानामुपस्थापनम् । तथैव नैयायिक–मीमांसकानां मतानामुपस्थापनम् । वैयाकरणभूषणसार(परमलघुमञ्जूषा(न्यायसिद्धान्तमुक्तवल्यादिग्रन्थानाञ्च अध्ययनं कृत्वानुसन्धानलेखस्य स्थापनमेवोद्देश्यम् ।

१. धात्वर्थविषये कौण्डभट्ट–नागेश–मण्डनमिश्रादिविदुषां मतानां विवेचनम् ।

२. वैयाकरणभूषणसार–परमलघुमञ्जूषा–न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यादिग्रन्थानामध्ययनम् ।

३.वैयाकरणविदुषां मतानि विविच्य धात्वर्थविषये निष्कर्षस्थापनम् ।

शोधविधिः

प्रस्तुतस्याध्ययनस्य कृते सामग्रीसङ्ढलनार्थं पुस्तकालयस्योपयोगो विहितः । धात्वर्थवर्णितग्रन्थान् वैयाकरणभूषणसार–परमलघुमञ्जूषा–वाक्यपदीयादीन् विविच्य विश्लेषणं कृतम् । अत्र विशेषतो निगमविधेरुपयोगः। विषयेऽस्मिन् व्याकरणस्यानेके ग्रन्थाः लेखाश्च दर्शिताः ।

विश्लेषणस्य सैद्धान्तिकाधारः

संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य मूलग्रन्थाः मुख्यतया सैद्धान्तिकाधाराः सन्ति । मूलग्रन्थरूपेण सूत्रग्रन्थाः, वार्तिकग्रन्थाः, भाष्यग्रन्थाः, टीकाग्रन्थाः इत्यादयो ग्रन्थाः प्राधान्येन गृह्यन्ते । धात्वर्थविचारक्रमेद्रनुसन्धाने विषयविश्लेषणस्य सैद्धान्तिकाधाररूपेण कौण्डभट्टविरचितवैयाकरणभूषणसारग्रन्थान्तर्गतधात्वर्थनिर्माणप्रकरणं गृहीतमस्ति । तस्य प्रकरणस्य व्याख्यानविश्लेषणक्रमेद्रत्र सम्बद्धकारिकार्थ–वृत्तिवार्तिकपरिभाषेत्यादीनां सम्यग् विवेचनं विहितमस्ति । सन्दर्भेऽस्मिन् वैयाकरणभूषणसार–परमलघुमञ्जूषा–वाक्यपदीय–व्याकरणमहाभाष्यादिग्रन्थाः : सैद्धान्तिकाधारेणाङ्गीकृताः सन्ति ।

शोधसीमाङ्कनञ्च

अस्मिन् अनुसन्धानलेखप्रसङ्गे धात्वर्थविषयकग्रन्था एव दर्शिताः । धात्वर्थविषये केन्द्रीभूय येषु ग्रन्थेषु धात्वर्थो प्राप्यते तेषामेव ग्रन्थानामुपयोगः कृतः । विशेषतः यास्क–शाकटायन–कौण्डभट्ट– नागेश–पतञ्जल्यादिवैयाकरणानां बीजभूतानि वाक्यानि स्थापितानि । इयमेवानुसन्धानलेखस्य सीमास्ति ।

धात्वर्थविचारः

सर्वेषां वैदिकलौकिकशब्दानां धातुयोनित्वं स्वीकुर्वन्ति शब्दतङ्खवनिष्णाता विद्वांसः । महावैयाकरणेषु व्याकरणशास्त्रप्रणेता शाकटायनोऽपि सर्वं नाम धातुजमाह । अतः सर्वेषामपि शब्दानां व्युत्पादने धातुरेव मुख्याधार इति फलति । एतदेव वस्तुतङ्खवं विचार्य श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितरचितशब्दकौस्तुभमूलकस्य वैयाकरणभूषणसारस्य कर्ता श्रीमत्कौण्डभट्टः प्रथमतः स्वकीये ग्रन्थे धात्वर्थनिरूपणं कृतवान् । तत्र प्रकरणे धात्वर्थप्रतिपादिका द्वाविंशतिकारिकाः समुट्टङ्किता व्याख्याताश्च । यद्यपि संसारेऽस्मिन् धावतीत्यादिवाक्यानामेव व्यवहारो दृश्यते तेनैवार्थबोधश्च सारल्येन जायते । तथापि ज्ञातस्य समस्तार्थस्य सम्बन्धे कियानर्थः प्रकृतेः कियाँश्च प्रत्ययस्येति निश्चयार्थं धात्वर्थविवेचनं सर्वेषां कृतेऽत्यन्तमपेक्षितं वर्तते । वैयाकरणानां मते फलव्यापारौ धात्वथौ तयोर्मध्ये फलजनकत्वाद् व्यापारस्य प्रधानत्वम् । फलं व्यापरजन्यं फलाश्रयः विक्लित्यादि । व्यापारो विक्लितिजनकश्चुल्युपरिधारणाधात्मको भावः । व्यापाराश्रयश्च कर्ता तिङर्थः । इममेवाभिप्रायं विचार्य श्रीमत्कौण्डभट्टः वैयाकरणभूषणसारे

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ (कौण्डभट्टः, सन् १९८१, पृ.४) इति कारिकामाह ।

फलव्यापारयोरिति द्विवचनकथनेन फले व्यापारे च धातोः पृथक्–पृथक् शक्तिरिति सिद्ध्यति । फलावच्छिन्नव्यापारे एकैव विशिष्टशक्तिरिति स्वीकारे तण्डुलान् पचतीत्यादौ तण्डुलानां, चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्ते इत्यादौ व्यापारे चैत्रस्य चान्वयो न स्यात् । तत्कथमिति चेत् "पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेनेति" (गदाधरभट्टाचार्यः, वि.सं.२०४१, पृ.७) नियमात् । अत एव एकवृन्तफलद्वयन्यायेन फले व्यापारे च धातूनां पृथक्–पृथक् शक्तिरिति सिद्ध्यति । अत्र नागेशभट्टास्तु फलव्यापारयोर्धातोः पृथक्शक्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिस्तयोः स्यात् । पृथगुपस्थितयोस्तथा अन्वयस्यौत्सर्गिकत्वात् । किञ्चैकपदे व्युत्पत्तिद्वयकल्पनेऽतिगौरवम् । तथाहि– फलविशेषणकव्यापारबोधे कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितिः कारणम्, व्यापारविशेषणकफलबोधे कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावद्वयकल्पनं चातिगौरवम् । तस्मात्फलावच्छिन्ने व्यापारे, व्यापाराच्छिन्ने फले च धातूनां शक्तिः कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामको भवतीति" (भट्टः, २०४१: पृ.१०१) कथयन्ति । वस्तुतः फले व्यापारे च धातोः खण्डशः शक्तिरिति प्राचीनमतमेव ज्यायोद्रस्ति । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयनियामकव्युत्पत्तौ धातुभिन्नत्वनिवेशेन दोषाभावात् । व्यापारविशेष्यकबोधं प्रति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारो हेतुरिति स्वीकारे कार्यकारणभावद्वयकल्पनमपि नापेक्षितम् । एकवृन्तफलद्वयन्यायेन फलव्यापारयोरुभयोरपि पर्यायेण विशेष्यविशेषणत्वञ्चोपपाद्यं भवेत् । "अनन्यलभ्यो हि शब्दार्र्थो" (पतञ्जलिः, सन् १९८८, पृ.६०) भवतीति नियमेन फलस्य व्यापारस्य च धातुलभ्यत्वम्, फलाश्रयः कर्म, व्यापाराश्रयश्च कर्ता, आख्यातार्थो निश्चीयते । वैयाकरणमते व्यापारमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधो भवति । तस्मिन् शाब्दबोधे व्यापारे फलं तिङर्थश्च विशेषणत्वेनान्वेति । अतश्चैत्रस्तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलाभिन्नाश्रयनिष्ठविक्लित्यनुकूलो वर्तमानकालिक एकत्वविशिष्टश्चैत्राभिन्नाश्रयनिष्ठो व्यापार इति शाब्दबोधो जायते । प्राचीनवैयाकरणानां मतेऽपि चैत्रेण तण्डुला पच्यन्ते इति वाक्यतोऽपि स एवार्थबोधो जायते । नव्यवैयाकरणमते तु कर्तृप्रत्ययस्थले पूर्वोक्त एव शाब्दबोधो भवति । चैत्रेण

तण्डुलाः पच्यन्ते इत्यत्र एकत्वविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिवर्तमानकालिकव्यापारजन्यतण्डुलाभिन्नाश्रयनिष्ठा विक्लितिरिति शाब्दबोधः सञ्जायते।

फलव्यापारयोर्मध्ये धात्वर्थव्यापारस्य सम्बन्धे साध्यत्वेन क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानमस्ति तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपं साध्यत्वं तद्रूपत्वमेवासङ्खवरूपत्वम्, "असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते" (भर्तृहरिः, २०४५, पृ.६५) उक्तञ्च हरिणा। एतदेव समुद्धरति कौण्डभट्टश्चात्र

यावत्सिद्धमसिद्ध वा साध्यत्वेनाभिधीयते।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते॥ (कौण्डभट्टः, सन् १९८१, पृ.५)इति। तथा च

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥ (कौण्डभट्टः, सन् १९८१, पृ.६) इति च।

एतदेव द्रढयति भट्टोजिदीक्षितः –

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः॥ (कौण्डभट्टः, सन् १९८१, पृ.३६)

तिङन्तवाच्या क्रिया साध्या भवति। घञन्तादिवाच्या क्रिया सिद्धा क्रियास्ति।

फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः।

व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयाऽन्वयम्॥ (कौण्डभट्टः,सन् १९८१, पृ.१६)

नैयायिकमते

फलव्यापारौ द्वावपि धात्वर्थौ, कृतिराख्यातार्थः अनुकूलत्वमाश्रयत्वञ्च संसर्गावाकाङ्क्षाभाष्यौ प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधः। तेन पचति देवदत्तः इत्यत्र "विक्लित्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् एकत्वविशिष्टो देवदत्तः शाब्दबोधः सञ्जायते। कर्मप्रत्ययस्थले तु फलविशेष्यकार्थबोधो जायते। तेन चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्ते इत्यत्र "एकत्वविशिष्टवर्तमानकालिककृतिमच्चैत्रनिष्ठव्यापारजन्यविक्लित्याश्रयास्तण्डुलाः" इति बोधः सम्भवति।

मीमांसकानां मते

फलं धात्वर्थः, व्यापार आख्यातार्थः, कर्ता च आक्षेपलभ्यो भवति। तथा च देवदत्तः पचतीत्यत्र देवदत्ताभिन्नैककर्तृकवर्तमानकालिको विक्लिङ्खयनुकूलो व्यापारः इत्याख्यातार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधः सञ्जायते।

नैयायिकमीमांसकयोर्मतद्वयमपि प्राचीननव्यवैयाकरणेभ्यो न रोचते। अतः कौण्डभट्टाचार्येण स्वाभीष्टयुक्तियुक्तन्यायसङ्गतशाब्दबोधसाधकसत्तर्कैरेतन्मतद्वयं क्रमशः सम्यक् खण्डितम्। तद्यथा नैय्यायिकमते

कृतेराख्यातार्थत्वे रथो गच्छति, तण्डुलाः पच्यन्ते स्वयमेवेति कर्मकर्तृप्रत्ययस्थले रथादावचेतने कृतेरभावात् तृतीयापत्तिर्दुर्वारा।

तथा च आख्यातस्य कृतिवाचकत्वे क्वचित् कर्तुरभिधानम्, क्वचिच्च कर्मणोऽभिधानमिति या व्यवस्था निश्चिताऽस्ति सा सर्वथोच्छिन्ना स्यात्।

"भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि" (पतञ्जलिः, सन् १९८८, पृ.४०.) इत्यादि भूवादिसूत्रस्य भाष्यात् धात्वर्थभावनायाः प्रत्ययार्थापेक्षया प्राधान्यं निश्चीयते । "प्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्" इति सूत्रेणाप्ययमर्थः प्रतिपाद्यते। अतः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकनैय्यायिकसम्मतशब्दार्थबोधोऽपि न युक्तियुक्तः। आख्यातार्थसङ्ख्यायाः प्रथमान्तार्थेऽन्वयात्।

मण्डनमिश्रादिमीमांसकैर्विद्वद्भिर्व्यापारस्य प्राधान्यमङ्गीकृतम्, परन्तु प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यसंरक्षणाय व्यापारस्य आख्यातार्थत्वं स्वीकृतम्। तथा च घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवति इत्यत्रापि धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वेन घटस्य कर्मतापत्तौ द्वितीयाविभक्त्यापत्ते नैय्यायिकमीमांसकयोर्मतद्वयमपि न प्रमाणिकम्।

सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः।

तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते॥ (कौण्डभट्टः, सन् १९८१, पृ.२५)

क्रियात्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकं भवतीति कथितमस्ति। तदेतदाविष्कर्तुं विवरणेन धात्वर्थक्तवत्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वे प्रदर्शिते कृतवान् पाकमिति। व्यापारस्याख्यातार्थत्वे अपरं दूषणमाह भूषणकारिकाकारः–

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनम्।

साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते॥ (कौण्डभट्टः, सन् १९८१, पृ.४४)

भेद्यं विशेष्यं, भेदकं विशेषणं, तयोर्यः सम्बन्धस्तस्य यो भेदस्तन्निबन्धनं साधुत्वमिति । व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा, तत्रैव व्याकरणस्मृतौ अवच्छेदकतया कल्प्यमानधर्मस्य शक्तित्वं वदतां मीमांसकानां मते शक्तत्वमेव साधुत्वमेवेति तद्रीत्या विचारे साधुत्वनिर्णये शक्तिनिर्णयो भवति। अतिरिक्तशक्तिवादे आख्यातानामसाधुतया भावनायां स्यादेव । तथा च चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगवद् धात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे याज्ञे कर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगाद् "नानृतं वदेत्" इति निषेधोल्लङ्घनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं मीमांसकीयव्युत्पत्तिमतां स्यादेवेति महाननर्थः।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।

वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥

(भट्टाचार्यः, सन् १९८७, पृ.५०)

इत्यभियुक्तोक्तवस्तुस्थित्यनुसारेण शक्तिग्राहकेषु व्याकरणशास्त्रस्य प्राधान्यं सर्वैः शास्त्रकारैर्निःशङ्कमङ्गीकृतं वर्तते। अतो न साधुत्वमात्रार्थकं व्याकरणशास्त्रमस्ति परन्तु अर्थविशेषपुरस्कारेणैव व्याकरणशास्त्रस्य साधुत्वसम्पादकत्वमस्तीति न तिङो व्यापारार्थकत्वमिति च धात्वर्थविचारसङ्क्षेपः।

निष्कर्षः

व्याकरणशास्त्रे धात्वर्थविवेचनस्य विशिष्टं स्थानम् । धात्वर्थप्रसङ्गे वैयाकरणविदुषां मतानि बहूनि सन्ति । तस्माद् तेषां मतानि विविच्यात्र उदाहरणान्यपि स्थापितानि । मतानां सामञ्जस्यं च स्थापितम् । भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि इत्यादि भूवादिसूत्रस्थभाष्यात् धात्वर्थभावनायाः प्रत्ययार्थपेक्षया प्राधान्यं निश्चीयते । तस्माद् नामपदानां क्रियापदानां प्रत्ययानां धातुर्धात्वर्थश्च कारणमिति दिक् ।

कृतज्ञताज्ञापनम्

लेखस्यास्य प्राविधिकदृष्ट्या विषयप्रतिपादनदृष्ट्या च परीक्षणं विधाय सम्पादनाय परिष्काराय च परामर्शं प्रदाय महदुपकारं कृतवद्भ्यो विज्ञगुरुजनेभ्यः, अन्येभ्यः सहयोगिभ्यश्च सश्रद्धं सधन्यवादञ्च कृतज्ञतां व्यनज्मि ।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. पाणिनिः, (सन् २०१५), अष्टाध्यायी, 'सरला' वृत्तिविराजितः, व्याख्याकारः गुरुप्रसादशास्त्री, वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती ।

२. विश्वनाथ पञ्चाननभट्टाचः(सन्१९८७), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, व्याख्याता पं. सूर्यनारायणशुक्लः, वाराणसीः श्रीहरिकृष्णनिबन्धभवनम् ।

३. नागेशभट्टः, (वि.सं.२०४१), परमलघुमञ्जूषा, व्याख्याता जयशङ्करलाल त्रिपाठी, भावप्रकाशिका (संस्कृत-हिन्दीटीका), वाराणसीः कृष्णदास अकादमी ।

४. पतञ्जलिः, (सन् १९८८), व्याकरणमहाभाष्यम्, व्याख्याता श्रीगुरुप्रसादशास्त्री, वाराणसीः, वाणीविलासप्रकाशनम् ।

५. भर्तृहरिः, (वि.सं.२०४५), वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, टीकाकाररघुनाथशर्मा, अम्बाकर्त्री टीका, वाराणसीः सम्पूर्णानन्द–संस्कृत विश्वविद्यालयः ।

६. कौण्डभट्टः, (सन् १९८१), वैयाकरणभूषणसारः, सम्पादकः पं. गोपालशास्त्री नेने, वाराणसीः, चौखम्बा अमरभारतीप्रकाशनम् ।

७. गदाधरभट्टाचार्यः, (वि.सं.२०४१) व्युत्पत्तिवादः, टीकाकारः पं. सुदर्शनाचार्यः, आदर्शटीका, वाराणसीः, वाणीविलासप्रकाशनम् ।